

Tarih & Gelecek Dergisi**Journal of History & Future**Arş. Gör.
Mustafa KOYUNCUKilis 7 Aralık Üniversitesi/İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi/ Tarih
Bölümü
mustafakoyuncu2783@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7430-8700>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 14/04/2024 06/06/2024

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1468157>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nin Özi Kalesi'ne Gönderdiği Doğal ve Kimyasal İlaçlar

Natural and Chemical Drugs Sent by the Ottoman Empire to Özi Fortress in the Second Half of the 18th Century

Öz

18. yüzyılın özellikle ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında ilişkilerin şekillenmesine etki eden savaşlar yaşanmıştır. 1768-1774 ve 1787-1792 Osmanlı- Rus Savaşları Özi Kalesi'nin merkezde olduğu savaşlardır. Özi Kalesi bu savaşlarda önemli bir rol oynamış ve Osmanlı Devleti kalenin korunması adına mühim bir miktarda asker mevcudunu kalede istihdam etmiştir. Kalede bulunan bu askerlerin ve diğer insanların tedavileri için Özi Kalesi'ne birçok mühimmat gönderilmiştir. Kaleye gönderilen mühimmatların arasında çeşitli bitkiler, kimyasallar ve yağlar bulunmaktaydı.

Bu çalışmanın konusunu 18. yüzyılın ikinci yarısında Özi Kalesi'ne gönderilen mühimmatlar arasındaki doğal ve kimyasal ilaçlar oluşturmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı'da modern tıp henüz gelişim göstermeden önce tedavilerin büyük bir bölümü bitkiler, kimyasallar ve yağlar ile yapılmaktaydı. Osmanlı Devleti kendisinden önce kurulmuş devletlerden esinlenerek askeri, siyasi ve ekonomik anlamda birçok kurumu ihdas etmiştir. Bununla birlikte Selçuklu, Bizans, Orta Asya ve İslam devletlerinden tıp alanında da faydalanarak bu büyük mirası devralmıştır. Bu minvalde tıp alanında dikkate şayan eserler ortaya konularak hangi hastalıkların nasıl tedavi edileceğine dair tafsilatlı bir anlatım gerçekleştirilmiştir. Çalışmada faydalandığımız bu eserlerde hangi tür bitkilerin, kimyasalların ve yağların kullanılacağı, kullanım miktarları, uygulaması ve yan etkileri net bir dille anlatılmıştır. Bu bağlamda makalemiz üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde

ATIF: KOYUNCU, Mustafa, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nin Özi Kalesi'ne Gönderdiği Doğal ve Kimyasal İlaçlar", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 10/2 (Haziran 2024), s. (93-105)

CITE: KOYUNCU, Mustafa, "Natural and Chemical Drugs Sent by the Ottoman Empire to Özi Fortress in the Second Half of the 18th Century", *Journal of History and Future*, 10/2 (June 2024), pp. (93-105)

Tarih ve Gelecek Dergisi, lisanslama politikası ile telif hakkının ve kullanıcı haklarının açık olmasını sağlar. Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. / Journal of History and Future ensures that copyright and user rights are open with its licensing policy. Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

kalede bulunan bitkiler, ikinci bölümde kalede bulunan kimyasallar, üçüncü bölümde ise kalede bulunan yağlara değinilmiştir. Kalede bulunan tüm bunların ne için kullanıldığı, nasıl kullanıldığı ve ne miktarda olduklarından bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Özi, Kale, İlaç, Bitki, Tıp.

Abstract

The subject of this study is natural and chemical medicines sent to the Ozi Fortress in the second half of the 18th century. As it is known, before the development of modern medicine in the Ottoman Empire, most of the treatments were carried out with plants, chemicals and oils. The Ottoman Empire, inspired by the states established before it, created many military, political and economic institutions. In addition, it inherited this great heritage by benefiting from the Seljuk, Byzantine, Central Asian and Islamic states in the field of medicine. In this respect, remarkable works in the field of medicine were produced and a detailed explanation of which diseases and how to treat them was given. In these works, the types of plants, chemicals and oils to be used, their usage amounts, application and side effects were clearly explained.

In the second half of the 18th century, serious wars were fought between the Ottoman Empire and Russia. The Ottoman-Russian Wars of 1768-1774 and 1787-1792 were wars in which Özi Fortress was at the centre. In these wars, the Ozi Fortress played a serious role and the Ottoman Empire formed a serious military presence for the protection of the fortress. For the treatment of these soldiers and other people in the fortress, many ammunition were sent to the Ozi Fortress. The ammunition sent to the fortress included various plants, chemicals and oils. In this context, our article consists of three parts. In the first part, the plants found in the fortress, in the second part, the chemicals found in the fortress, and in the third part, the oils found in the fortress are mentioned. It is mentioned what all these were used for, how they were used and how much they

Keywords: Ochakov, Fortress, Drug, Plant, Medicine.were in the fortress

Giriş

Türk kavimlerinin Anadolu'ya göç etmesiyle birlikte Orta Asya'daki şamanik tıp birikimleri Anadolu'ya taşınmıştır. Selçuklular döneminde ciddi bir tıbbî birikim oluşmuş ve bu birikim Osmanlı Devleti'ne miras kalmıştır. Osmanlı Devleti, topraklarının genişlemesiyle birlikte Helenistik Anadolu, Hristiyan Balkanlar ve Arap vilayetlerine kadar uzanan diğer yerlerden de tıbbî bilgileri harmanlayarak önemli bir birikim ortaya çıkarmıştır¹.

Osmanlılar öncesi Selçuklu döneminde yazılan eserlerde Galen, Hipokrat, Dioskorides gibi mühim Yunan hekimlerinin öğretileri Farsça ve Arapça olarak aktarılmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nde bilim insanların yaptığı çalışmalar sonucunda Türkçe bilim dili

1 Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı Tıbbi Tedavi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700*, çev: Bülent Üçpınar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, 42-43.

haline gelmiştir. Tababete yönelik tercüme ve telif kaynakların ele alınması sonucunda farmakolojinin temelini oluşturan farmakope, akrabadin, kodeks adıyla anılan eser türleri ortaya çıkmıştır. Bu eserler tabiplerin bilgilerinin arttırılması, halk sağlığının korunması, ilaçların elde edilmesi ve kullanım şekillerinin belirlenmesi üzerine yazılmıştır².

Kaleme alınan bu eserlerin yanı sıra tıp ilminin gelişim sağlaması ve hastanelerin korunması adına birçok yerde darü's- şifa, darü's-sıha ve bimarhane gibi adlar altında sağlık kurumları teşkil edilmiştir. Bu kurumların tüm giderleri vakıflar aracılığı ile karşılanmıştır³.

Osmanlı Devleti, çeşitli tür ve miktarlarda birçok ilacı kullanmıştır. Bu ilaçlar genel olarak bitkisel ilaçlar olup yağlar ve kimyasallardan da faydalanılmıştır. İlaçların hazırlanması ise cerrah, hekim, tabip ve aktar gibi ilaç yapma konusunda uzman olan kişiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Yapımı tamamlanan ilaçlar Osmanlı halkının yanı sıra orduda görev yapan veya kalelerde bulunan neferlere verilmiştir⁴.

18. yüzyılın ikinci yarısında Özi Kalesi, Osmanlı-Rus Savaşları nedeniyle sürekli savaşın içerisinde kalmıştır. Bu sebeple kaleye birçok mühimmatın gönderildiği görülmektedir. Bu mühimmatın içerisinde kaledeki neferlerin tedavi ihtiyaçları için birçok ilaç bulunmaktaydı. Gönderilen mühimmat ve ilaçlar Cebhâne-i Âmire'den Karadeniz vasıtasıyla gemilerle kaleye ulaştırılıyordu. Cebhâne-i Âmire'de bulunmayan ilaçlar ise satın alınıyordu. Kaleye gönderilen ilaçlar büyük önem arz ediyordu. Zira savaş esnasında yaralanan veya hastalanan askerin tedavi edilip tekrar görevine dönmesi savaşın gidişatı açısından önemliydi⁵.

Bu çalışmada, arşiv vesikalarından elde edilen bilgiler ışığında Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılın ikinci yarısında Özi Kalesi'ne gönderdiği ilaçlar ve bu ilaçların hangi maksatlarla kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. BİTKİLER

1.1. Anzerut

Anadolu'da geven olarak da bilinen anzerut, dikenli bir bitki olup çalı şeklindedir ve dağlık bölgelerde yetişir. Anzerutun gövde bölgesinde ortaya çıkan çatlaklardan veyahut gövdeye uygulanan kesiklerle beyaz bir zank elde edilir. Bu zank eczacılıkta tablet hazırlamada kullanırdı. Kumaş ve kağıt sanayisinde ise yapıştırıcı olarak anzeruttan faydalanılmaktadır⁶. Kulak iltihaplanmasında çokça faydalanılan anzerut; iki kardeşkanı otu, günlük ve sabırlık otunun dövülmesiyle birbirine karıştırılır. Bu karışımdan sonra bala batırılmış bir fitilin üstüne bu karışım bulanır ve hastanın kulağına konulurdu⁷. Bununla

2 Hilal Kevser Asa, "Osmanlı Tıp Literatüründe Hindiba ve Kullanım Alanları", *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 10/101, 2023, 3072.

3 Uğur Demlikoğlu, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Şark Hududundaki Kalelere Gönderdiği Doğal ve Kimyasal İlaçlar", *Turkish Studies*, 10/1, 2015, 300.

4 Ömer Çağatay, "Osmanlı Ordusunda Sağlık Organizasyonunun İşleyişi ve Orduda Kullanılan İlaçlar ile Sağladığı Faydalar (On Sekizinci Yüzyıl Örneği)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 25, 1, 2024, 120.

5 BOA, Cevdet Askeriye (C.AS.), 1058/46541.

6 Uğur Demlikoğlu, *Gürcistan Kaleleri: Savaş, Sefer ve Kale Organizasyonu (Tiflis, Gori, Tob-Karaağaç ve Akçekale 1723-1735)*, Gece Akademi Yayınevi, İstanbul, 2019, 158.

7 Babür Mehmet Akarsu- Fuat Yöndemli- Seda Akarsu, "Antik Dönem Tıbbının Müntahab-ı Şifâ'da

birlikte anzerut, kulakta çıkan çibana, kulağın işitmemesi durumunda, basur tedavisinde ve dudağın yarılmasında kullanılırdı⁸. Ayrıca kılıç ve tüfek yaralanmalarında yara derin değilse üzerine zerur, iki kardeşkanı otu, anzerut ve günlük otu koyularak yara tedavi edilirdi⁹.

İstanbul'dan Özi Kalesi'ne 3 Temmuz 1744 tarihinde 2,5 kg anzerut¹⁰ ve 12 Aralık 1788 tarihinde 1.282 gr. anzerut¹¹ tayin edildi. Farklı tarihlerde yapılan yoklamalara göre ise Özi Kalesi'nde 19 Mart 1750 tarihinde 1.924 gr.¹², 25 Ağustos 1761 tarihinde 13 kg.¹³, 6 Nisan 1769 tarihinde 28 kg.¹⁴ ve 11 Haziran 1778 tarihinde 15,4 kg. anzerut¹⁵ bulunmaktaydı.

1.2. Çam Sakızı

Çam sakızı, ülkemizde güney ve batı sahillerinin ormanlık alanlarında yetişen, dalları kırmızımsı ve esmer renkli olan bir bitkidir. Saçkıran tedavisinde kullanılan çam sakızı, has bezir ve zift ile karışım haline getirilir sonra saçkıran kısma sürülürdü. Bel ağrısında da kullanılan çam sakızı, zift ile karıştırılır ve ağrıyan bölgeye uygulanırdı. Tedavinin olumlu ilerlemesi için ilaç 3-4 gün kadar bekletilirdi.¹⁶ Bununla birlikte yine çam sakızı, zift ve zeytinyağının karışımından elde edilen merhem deşik yaraların tedavisinde kullanılırdı.¹⁷

İstanbul'dan Özi Kalesi'ne 3 Temmuz 1744 tarihinde 6,4 kg. çam sakızı¹⁸ ve 12 Aralık 1788 tarihinde 11,5 kg. çam sakızı¹⁹ gönderildi. Farklı tarihlerde yapılan yoklamalara göre ise Özi Kalesi'nde 19 Mart 1750 tarihinde 5,1 kg.²⁰, 25 Ağustos 1761 tarihinde 51,3 kg.²¹ ve 6 Nisan 1769 tarihinde 78,2 kg. çam sakızı²² bulunmaktaydı.

1.3. İsfidaç

Uygur Türklerinin kullandığı ilaçların başında gelen isfidaç, merhemi yapılıp burundaki yaraya, ateş yanığına, sıcak yağ ve su yanıklarının olduğu bölgeye uygulanarak tedavide kullanılırdı. Ayrıca isfidaç ile kafur ilacı karıştırılarak yaralarda kullanılırdı.²³

Tezahürü", *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 78, 2020, 17.

- 8 Demlikoğlu, *Gürcistan Kaleleri: Savaş, Sefer ve Kale Organizasyonu (Tiflis, Gori, Tob-Karaağaç ve Akçekale 1723-1735)*, 158.
- 9 Meryem Arslan, "Tarihî Türkçe Tıp Metinlerinde Savaş Aletleri ve Savaş Yaralarının Tedavileri", *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 77, 2019, 295.
- 10 BOA, (C.AS.), 674/28314.
- 11 BOA, (C.AS.), 1173/52253.
- 12 BOA, BOA, Topkapı Müzesi Arşivi, Defter (TS.MA.d), 2526.
- 13 BOA, Bab-1 Defteri Başmuhasebe Topçubaşı Tophane-i Amire Defterleri (D.BŞM.TPH.d.), 18669, 2.
- 14 BOA, Bab-1 Defteri Büyükkale Kalem Defterleri (D.BKL.d.), 32586, 4.
- 15 BOA, (D.BKL.d.), 32630, 2.
- 16 Demlikoğlu, *Gürcistan Kaleleri: Savaş, Sefer ve Kale Organizasyonu (Tiflis, Gori, Tob-Karaağaç ve Akçekale 1723-1735)*, 159.
- 17 Meryem Arslan, "Tarihî Türkçe Tıp Metinlerinde Savaş Aletleri ve Savaş Yaralarının Tedavileri", *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 77, 2019: 295.
- 18 BOA, (C.AS.), 674/28314.
- 19 BOA, (C.AS.), 1173/52253.
- 20 BOA, (TS.MA.d), 2526.
- 21 BOA, (D.BŞM.TPH.d.), 18669, 2.
- 22 BOA, (D.BKL.d.), 32586, 4.
- 23 Demlikoğlu, *Gürcistan Kaleleri: Savaş, Sefer ve Kale Organizasyonu (Tiflis, Gori, Tob-Karaağaç ve*

Bununla birlikte vücuttaki şişleri yumuşatıcı, bozuk dokuları onarıcı, iltihaplı gözün şişlerini iyileştirici, makattaki yaraları ve çatlakları onarıcı bir ilaçtır²⁴.

İstanbul'dan Özi Kalesi'ne 3 Temmuz 1744 tarihinde 2,5 kg. isfidaç²⁵ ve 12 Aralık 1788 tarihinde 2,5 kg. isfidaç²⁶ gönderildi. Farklı tarihlerde yapılan yoklamalara göre ise Özi Kalesi'nde 19 Mart 1750 tarihinde 2,5 kg.²⁷, 25 Ağustos 1761 tarihinde 7,6 kg.²⁸, 6 Nisan 1769 tarihinde 4,5 kg.²⁹ ve 21 Mayıs 1780 tarihinde 11,5 kg. isfidaç³⁰ bulunmaktaydı.

1.4. Kafûr

Kafûr otu, farklı ve geniş kullanım alanına sahip bir bitki olup Ortadoğu'da kullanılan önemli bitkilerden biridir. Mikrop ve virüslere karşı etkili, öksürüğü kesen; fakat 50 ila 500 mg arasında kullanıldığında ölümcül sonuçlara sebebiyet veren bir bitkidir. Avrupalılar bu bitkiyi 14. yüzyılda kolera ve çiçek hastalığının tedavisinde kullanmakla beraber dezenfektan olarak da kullanmıştır. Çinliler ise dolaşım sistemini uyarıcı ve kalbi güçlendirici bir ilaç olarak kullanmıştır³¹. Kafûr otu; dudak yarıklarında, vücuttaki karıncalanmalarda, burun kanamasında, uyuz hastalıklarında, kanamayı durdurmada, makatta oluşan çibanda, iltihaplarda ve yaralarda kullanılan bir ilaçtır³². Ayrıca ateş düşürücü, kurt düşürücü, kuvvet verici ve sıtmaya karşı kullanılırdı³³.

Özi Kalesi'ndeki yoklamaya göre 6 Nisan 1769 tarihinde 6,4 kg. kafûr³⁴ ve 21 Mayıs 1780 tarihinde 1,9 kg. kafur³⁵ bulunmaktaydı.

1.5. Kardeşkanı

Bu bitki Doğu Hint adalarında yetiştirilen bir bitki olup kırmızı renkli, kolaylıkla kırılan çubuk ve taneler halindedir³⁶. Kardeşkanı; ishali engellemede, özellikle kılıç ve ok yaralarında akan kanı durdurmak için kullanılan bir ilaçtır.³⁷ Kardeşkanı, anzerut ve

Akçekale 1723-1735), 160.

24 İbn-i Sînâ, *El- Kânûn Fi't-Tib 2*, çev: Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, 99-100.

25 BOA, (C.AS.), 674/28314.

26 BOA, (C.AS.), 1173/52253.

27 BOA, (TS.MA.d), 2526.

28 BOA, (D.BŞM.TPH.d.), 18669, 2.

29 BOA, (D.BKL.d.), 32586, 4.

30 BOA, (C.AS.), 1198/53592, 2.

31 Demlikoğlu, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Şark Hududundaki Kalelere Gönderdiği Doğal ve Kimyasal İlaçlar", 302.

32 Demlikoğlu, *Gürcistan Kaleleri: Savaş, Sefer ve Kale Organizasyonu (Tiflis, Gori, Tob-Karaağaç ve Akçekale 1723-1735)*, 161.

33 İbn-i Sînâ, *El- Kânûn Fi't-Tib 5*, (çev: Esin Kâhya), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010, 130; Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, TDK, Ankara, 2007, 172.

34 BOA, (D.BKL.d.), 32586, 4.

35 BOA, (C.AS.), 1198/53592, 2.

36 Turhan Baytop, *Türkiye'de Bitkiler İle Tedavi Geçmişte ve Bugün*, Nobel Tıp Yayınevleri, İstanbul, 1999, 246.

37 Arslan, "Tarihî Türkçe Tıp Metinlerinde Savaş Aletleri ve Savaş Yaralarının Tedavileri", 295; Demlikoğlu, *Gürcistan Kaleleri: Savaş, Sefer ve Kale Organizasyonu (Tiflis, Gori, Tob-Karaağaç ve Akçekale 1723-*

çam sakızı bir karışım haline getirildiğinde yaraların iyileşmesi için çok daha etkili bir hal almaktadır.³⁸

İstanbul'dan Özi Kalesi'ne 3 Temmuz 1744 tarihinde 2,5 kg. kardeşkanı³⁹ ve 12 Aralık 1788 tarihinde 641 gr. kardeşkanı⁴⁰ gönderildi. Farklı tarihlerde yapılan yoklamalara göre ise Özi Kalesi'nde 19 Mart 1750 tarihinde 1.282 gr.⁴¹, 6 Nisan 1769 tarihinde 5,13 kg.⁴² ve 21 Mayıs 1780 tarihinde 5,13 kg. kardeşkanı⁴³ bulunmaktaydı.

1.6. Mastaki (Sakızağacı)

Ege ve Akdeniz'de yetişen mastaki, kışın yapraklarını dökmeyen çift yaprakçıklı bir bitkidir. Çiğneyerek kullanılmasının yanı sıra yapıştırıcı olarak da kullanılmıştır.⁴⁴ El ve ayak yaralanmasında, parmak şişmesinde, diş şişmesinde, diş eti yaralarında, yüz ve dudak şişmelerinde kullanılan bir ilaçtır. Mastaki, mersinyağı ve zeytinyağı ile bir karışım haline getirildiğinde ağız yaralarında da etkili olmaktadır.⁴⁵ Ayrıca yaraların dağlanmasında kullanılan mastaki, anzerut ve çam sakızı ile bir karışım haline getirilip yaralara uygulanırdı.⁴⁶

İstanbul'dan Özi Kalesi'ne 3 Temmuz 1744 tarihinde 2,5 kg. mastaki⁴⁷ ve 12 Aralık 1788 tarihinde 2,5 kg. mastaki⁴⁸ gönderildi. Farklı tarihlerde yapılan yoklamalara göre ise Özi Kalesi'nde 19 Mart 1750 tarihinde 2,5 kg.⁴⁹, 25 Ağustos 1761 tarihinde 7 kg.⁵⁰ ve 6 Nisan 1769 tarihinde 18,60 kg. mastaki⁵¹ bulunmaktaydı.

1.7. Mürsafi

Akciğer hastalıklarında kullanılan mürsafi, doğal bir antibiyotiktir. Öksürük, cüzzam, soğuk algınlığı, çeşitli spazmlar ve frengi gibi rahatsızlıklarda da kullanılırdı. Ağrıyan yerlere sürmek amacıyla sirke ile birleştirilerek macun yapılırdı. 10 gram balla içildiğinde ise fitik ağrısına iyi gelen mürsafi, nefes darlığı ve boğazda oluşan sertliği de alırdı.⁵²

1735), 161.

- 38 Ahmet Acıduman- Uygur Er, "Cerrâh Mes'ûd ve Eseri Hulâsa-i Tıbb'da Nöroflirürji ile İlgili Bölümler", *Türk Nöroşirürji Dergisi*, 18/1, 2008, 30.
- 39 BOA, (C.AS.), 674/28314.
- 40 BOA, (C.AS.), 1173/52253.
- 41 BOA, (TS.MA.d), 2526.
- 42 BOA, (D.BKL.d.), 32586, 4.
- 43 BOA, (C.AS.), 1198/53592, 2.
- 44 Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, 233.
- 45 Demlikoğlu, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Şark Hududundaki Kalelere Gönderdiği Doğal ve Kimyasal İlaçlar", 303.
- 46 Acıduman- Er, "Cerrâh Mes'ûd ve Eseri Hulâsa-i Tıbb'da Nöroflirürji ile İlgili Bölümler", 29.
- 47 BOA, (C.AS.), 674/28314.
- 48 BOA, (C.AS.), 1173/52253.
- 49 BOA, (TS.MA.d), 2526.
- 50 BOA, (D.BŞM.TPH.d.), 18669, 2.
- 51 BOA, (D.BKL.d.), 32586, 4.
- 52 Demlikoğlu, *Gürcistan Kaleleri: Savaş, Sefer ve Kale Organizasyonu (Tiflis, Gori, Tob-Karaağaç ve Akçekale 1723-1735)*, 163.

İstanbul'dan Özi Kalesi'ne 3 Temmuz 1744 tarihinde 2,5 kg. mürsafi⁵³ ve 12 Aralık 1788 tarihinde 1.282 gr. mürsafi⁵⁴ gönderildi. Farklı tarihlerde yapılan yoklamalara göre ise Özi Kalesi'nde 19 Mart 1750 tarihinde 2,5 kg.⁵⁵, 25 Ağustos 1761 tarihinde 12,82 kg.⁵⁶, 6 Nisan 1769 tarihinde 11,5 kg.⁵⁷ ve 11 Haziran 1778 tarihinde 11,5 kg. mürsafi⁵⁸ bulunmaktaydı.

1. 8. Sıçanotu (Fare Kulağı)

Otsu ve çıplak bir bitki olan sıçanotunun yaprakları sapsız, çiçekleri kırmızı ve mavi renkte olan bir bitkidir⁵⁹. Yaklaşık 40 çeşidi bulunan bir bitki olup halk hekimliğinde böbrek rahatsızlığının giderilmesinde kullanılırdı⁶⁰. İdrar söktürme ve karaciğer rahatsızlıklarında kullanılan bir bitki olup ayrıca yaprağının kaynatılması sonucu elde edilen sarı renk kilim boyamada kullanılırdı⁶¹.

İstanbul'dan Özi Kalesi'ne 3 Temmuz 1744 tarihinde 1.282 gr. kıyye sıçanotu⁶² gönderildi. Farklı tarihlerde yapılan yoklamalara göre ise Özi Kalesi'nde 19 Mart 1750 tarihinde 380 dirhem (1.217 gr.)⁶³ sıçanotu⁶⁴, 25 Ağustos 1761 tarihinde 1.282 gr.⁶⁵, 6 Nisan 1769 tarihinde 2,5 kg.⁶⁶, 11 Haziran 1778 tarihinde 1,9 kg.⁶⁷ ve 21 Mayıs 1780 tarihinde 1,9 kg. sıçanotu⁶⁸ mevcuttu.

2. KİMYASAL İLAÇLAR

2.1. Nişadır

Nişadır özellikle boğaz ağrısına ve boğazdaki balgamı atmaya iyi gelen bir ilaçtır. Zeytinyağı ile karıştırılarak kullanılan nişadır, uyuz rahatsızlığını giderirdi. Yumurta ile karıştırılarak vücuda sürüldüğü takdirde vücuttaki lekeleri gidermede etkili olurdu⁶⁹.

53 BOA, (C.AS.), 674/28314.

54 BOA, (C.AS.), 1173/52253.

55 BOA, (TS.MA.d), 2526.

56 BOA, (D.BŞM.TPH.d.), 18669, 2.

57 BOA, (D.BKL.d.), 32586, 4.

58 BOA, (D.BKL.d.), 32630, 2.

59 Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, 106.

60 Demlikoğlu, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Şark Hududundaki Kalelere Gönderdiği Doğal ve Kimyasal İlaçlar", 304.

61 Seda Birinci, "Doğu Karadeniz Bölgesinde Doğal Olarak Bulunan Faydalı Bitkiler Ve Kullanım Alanlarının Araştırılması", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2008, 16-17.

62 BOA, (C.AS.), 674/28314.

63 Okkanın (kıyye) dört yüzde biri kadar ağırlığa denk gelmektedir. Demlikoğlu, *Gürcistan Kaleleri: Savaş, Sefer ve Kale Organizasyonu (Tiflis, Gori, Tob-Karaağaç ve Akçekale 1723-1735)*, 158.

64 BOA, (TS.MA.d), 2526.

65 BOA, (D.BŞM.TPH.d.), 18669, 2.

66 BOA, (D.BKL.d.), 32586, 4.

67 BOA, (D.BKL.d.), 32630, 2.

68 BOA, (C.AS.), 1198/53592, 2.

69 Burhanettin İlter, *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları No: 32, 2022, 274.

Özi Kalesi'nde 6 Nisan 1769 tarihinde 19,8 kg. nişadır⁷⁰ ve 11 Haziran 1778 tarihinde 3,2 kg. nişadır⁷¹ mevcuttu.

2.2. Şap

Suda kolayca erime özelliği olan, doğada gri, kırmızı ve sarı renklerde bulunan şap, çok farklı kullanım alanlarına sahiptir. Şap, kökboyaların kalıcılığını sağlaması ve güneşe karşı kumaşı dayanıklı kılması gibi özelliklerinden dolayı boyama endüstrisi açısından önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca derinin tabaklama işleminde de kullanılan bir maddedir⁷². Şap, kan durdurucu ve büzücü özellikleri sayesinde ilkçağlardan günümüze kadar kabızlıkta, istenmeyen bebeklerin düşürülmesinde, ağız ve ayak yaralarının tedavisinde ve kanın durdurulması gibi hastalıklarda kullanılmıştır⁷³.

İstanbul'dan Özi Kalesi'ne 3 Temmuz 1744 tarihinde 2,5 kg. şap⁷⁴ ve 12 Aralık 1788 tarihinde 1.282 gr. şap⁷⁵ gönderildi. Farklı tarihlerde yapılan yoklamalara göre ise Özi Kalesi'nde 19 Mart 1750 tarihinde 5,7 kg.⁷⁶, 25 Ağustos 1761 tarihinde 6,4 kg.⁷⁷, 6 Nisan 1769 tarihinde 25,6 kg.⁷⁸ ve 21 Mayıs 1780 tarihinde 3,2 kg. şap⁷⁹ mevcuttu.

2.3. Zac-ı Kıbrıs (Göz taşı)

Dokumacılıkta ve antiseptik olarak tarımda kullanılan zac-ı kıbrıs, göz ve deri hastalıklarında da kullanılan mavi renkli zehirli bir sülfattır. Burun kanaması, dudak yarası, uyuz, ağız kanseri, cüzzam, baştaki kepek, sinirdeki iltihap ve yaralara karşı kullanılan bir ilaçtır⁸⁰. Ayrıca mildiyö hastalığında da kullanılan bir ilaçtır⁸¹.

İstanbul'dan Özi Kalesi'ne 3 Temmuz 1744 tarihinde 2,5 kg. zac-ı kıbrıs⁸² ve 12 Aralık 1788 tarihinde 1.282 gr. zac-ı kıbrıs⁸³ gönderildi. Farklı tarihlerde yapılan yoklamalara göre ise Özi Kalesi'nde 25 Ağustos 1761 tarihinde 20,5 kg. zac-ı kıbrıs⁸⁴ ve 6 Nisan 1769 tarihinde 28,2 kg. zac-ı kıbrıs⁸⁵ mevcuttu.

70 BOA, (D.BKL.d.), 32586, 4.

71 BOA, (D.BKL.d.), 32630, 2.

72 Emine Dinceç, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kütahya Gediz (Gedos) Şap Madeni", *Bellekten* 75/272, 138.

73 Dinceç, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kütahya Gediz (Gedos) Şap Madeni", 139.

74 BOA, (C.AS.), 674/28314.

75 BOA, (C.AS.), 1173/52253.

76 BOA, (TS.MA.d), 2526.

77 BOA, (D.BŞM.TPH.d.), 18669, 2.

78 BOA, (D.BKL.d.), 32586, 4.

79 BOA, (C.AS.), 1198/53592, 2.

80 Sadettin Özçelik, *XV. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Eseri Kitâbü'l- Mühimmât*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001, 346-347; Demlikoğlu, *Gürcistan Kaleleri: Savaş, Sefer ve Kale Organizasyonu (Tiflis, Gori, Tob-Karaağaç ve Akçekale 1723-1735)*, 166.

81 Abdullah Kara-Mustafa Çavdaroğlu, "20. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tarımsal Hastalık Olarak Mildiyö ve Halkalı Ziraat Mektebi Muallimlerinden Ali Rıza Bey'in Mildiyö Hastalığına Karşı Kullanılan Yöntemlere Dair Görüşleri", *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 2/1, 2020, 81.

82 BOA, (C.AS.), 674/28314.

83 BOA, (C.AS.), 1173/52253.

84 BOA, (D.BŞM.TPH.d.), 18669, 2.

85 BOA, (D.BKL.d.), 32586, 4.

2.4. Kükürt

Kükürt, hem dâhilen hem de haricen kullanılan bir halk ilacıdır. Uyuz ve egzamada mangal külüyle karıştırılan kükürt, zeytinyağıyla krem yapılarak hasta bölgeye sürülür. Alerjiye karşı toz kükürt, leblebi unu ya da balla karıştırılarak hastaya yedirilir. Yanıklarda bir miktar kükürt kireçle karıştırılıp pomat haline getirilerek deriye sürülür. Kükürt, ayrıca kulak hastalıklarını azaltmak için ve çocuk düşürmek için de kullanılır. Anadolu'nun bazı yörelerinde hayvan uyuzunda ve hayvanların mide bağırsak parazitlerini düşürmek üzere de dâhilen kükürt kullanılır⁸⁶. Kükürt banyoları ile de tedavi yapıldığı bilinmektedir. Kükürt banyosu ile birlikte, çiban, kronik ülser, iltihaplı yaralar, eklem şişleri, dalak ve karaciğer şişleri tedavi edilirdi⁸⁷.

İstanbul ve Selanik'te muhafaza edilen kükürt gerekli görüldüğü takdirde İstanbul'dan Özi Kalesi'ne gönderilirdi. Buna binaen Özi Kalesi'ndeki kükürt ihtiyacı sebebiyle 23 Nisan 1736 tarihinde İstanbul'dan 128,2 kg. kıyye kükürdün gönderildiği görülmektedir⁸⁸. Ayrıca muhtelif tarihlerde Özi Kalesi için kükürt gönderildiği belgelere yansımaktadır. Buna göre 3 Temmuz 1744 tarihinde 25,6 kg. kükürt⁸⁹ 28 Ekim 1762 tarihinde cebhane-i amire tarafından 384,8 kg. kükürt⁹⁰ gönderildi.

Özi Kalesi'ne gönderilen kükürt miktarlarının yanı sıra muhtelif tarihlerde yapılan kale yoklamasında ne kadar kükürt olduğunu da tespit etmekteyiz. Buna göre Özi Kalesi'nde 19 Mart 1750 tarihinde 21,8 kg.⁹¹, 11 Haziran 1778 tarihinde 609 kg.⁹² ve 21 Mayıs 1780 tarihinde 603 kg. kükürt⁹³ bulunmaktadır.

3. YAĞLAR

3.1. Zeytin Yağı

Zeytinyağı, Osmanlı Devleti'nde çok çeşitli alanlarda kullanılan bir yağ türüydü. Zeytinyağı, aydınlatma işlemi için yakacak olarak, sabun olarak, et ve yemekleri lezzetlendirmek için⁹⁴ kullanılmasının yanı sıra idrar söktürücü, şeker hastalığı, ateş düşürücü, kabızlık, tansiyon düşürücü gibi tedavi edici özelliklere sahip olması sebebiyle çeşitli amaçlarla kullanılmıştır.⁹⁵ Ayrıca top arabalarının çeşitli aksamalarında⁹⁶,

-
- 86 Selçuk Ural, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Hâkimiyetinde Ohri Livası", (Yayınlanmamış Doktora Tezi: Sakarya Üniversitesi, 2011), 211.
- 87 İbn-i Sînâ, *El- Kânûn Fi't-Tıb I*, (çev: Esin Kâhya), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, 151.
- 88 BOA, Bab-ı Defteri Başmuhasebe Cebhane-i Amire Defterleri (D.BŞM.CBH.d.), 18398, 2.
- 89 BOA, (C.AS.), 674/28314.
- 90 BOA, (C.AS.), 1058/46541, 1.
- 91 BOA, (TS.MA.d), 2526.
- 92 BOA, (D.BKL.d.), 32630, 2.
- 93 BOA, (C.AS.), 1198/53592, 2.
- 94 Zeki Arıkan, "Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 25/40, 2006, 4-5.
- 95 Demlikoğlu, *Gürcistan Kaleleri: Savaş, Sefer ve Kale Organizasyonu (Tiflis, Gori, Tob-Karaağaç ve Akçekale 1723-1735)*, 167.
- 96 Özi Kalesi'ne sevk edilen topların koşum kayışlarının yağlanması gibi işlerde de kullanılmıştır. BOA, (AE.SABH.I), 52/3735.

topların yağlanması, falya deliklerinin açılmasında ve bıçkı işlerinde de zeytinyağı kullanılmaktaydı⁹⁷.

27 Ekim 1753 tarihinde İstanbul'dan Özi Kalesi'ne 25,6 kg. zeytinyağı⁹⁸ ve 12 Kasım 1757 tarihinde 78,2 kg. zeytinyağı⁹⁹ verildi. 28 Ekim 1762 tarihinde yine kalenin ihtiyaçları için İstanbul'dan 64,1 kg. zeytinyağı istendi. İstenilen zeytinyağı İstanbul'dan temin edilerek kaleye gönderildi. 1.282 gramı 30 akçeden alınan zeytinyağı için toplamda 1.500 akçe masraf yapıldı¹⁰⁰. Ayrıca Özi Kalesi'nde 19 Mart 1750 tarihinde 15,4 kg.¹⁰¹, 6 Nisan 1769 tarihinde 270,6 kg.¹⁰² ve 11 Haziran 1778 tarihinde 143,6 kg. zeytinyağı¹⁰³ bulunmaktaydı.

3.2. Bezir Yağı

Arapça'da *bezr* ya da *bezir*, tohum demektir. Bezir, keten tohumundan elde edilen bir yağ türü olup 10-100 cm yüksekliğe sahip mavi çiçekli ve otsu bir bitkidir¹⁰⁴. Beziryağı, kandil yağı olarak aydınlatma ile yem ve sağaltıcı yağ olarak hayvancılıkta sıkça kullanılırdı.¹⁰⁵ Bununla birlikte çeşitli tedavilerde de kullanılan beziryağı; kabızlık, kangren ve diş ağrısı için kullanılmıştır¹⁰⁶.

İstanbul'dan Özi Kalesi'ne 3 Temmuz 1744 tarihinde 25,6 kg. beziryağı¹⁰⁷ ve 9 Mart 1777 tarihinde 64,1 kg. beziryağı¹⁰⁸ gönderilmiştir. 28 Ekim 1762 tarihinde ise kalenin ihtiyaçları için İstanbul'dan 64,1 kg. beziryağı istendi. İstenilen beziryağı İstanbul'dan temin edilerek kaleye gönderildi. 1.282 gramı 8 paradan alınan beziryağı için toplamda 400 para masraf yapıldı.¹⁰⁹ Ayrıca Özi Kalesi'nde 19 Mart 1750 tarihinde 25,6 kg.¹¹⁰, 6 Nisan 1769 tarihinde 71,8 kg.¹¹¹, 11 Haziran 1778 tarihinde 153,9 kg.¹¹² ve 21 Mayıs 1780 tarihinde 148,8 kg. beziryağı¹¹³ bulunmaktaydı.

-
- 97 Salim Aydüz, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, TTK VII. Dizi- Sayı: 215, Ankara, 2006,254.
98 BOA, (C.AS.), 674/28314.
99 BOA, (D.BŞM.CBH.d.), 18436, 2.
100 BOA, (C.AS.), 1058/46541.
101 BOA, (TS.MA.d), 2526.
102 BOA, (D.BKL.d.), 32586, 4.
103 BOA, (D.BKL.d.), 32630, 2.
104 Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, 172.
105 Füsun Ertuğ, "Anadolu'nun Önemli Yağ Bitkilerinden Keten/Linum ve Izgın/Eruca Orta Anadolu'da Beziryağı Üretimi ve Bezirhaneler", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 1, 1998, 114.
106 Demlikoğlu, *Gürcistan Kaleleri: Savaş, Sefer ve Kale Organizasyonu (Tiflis, Gori, Tob-Karaağaç ve Akçekale 1723-1735)*, 167; "Müjgân Üçer, "Geçmişten Günümüze Sivas'ta Halk Hekimliği", *Sivas Darüşşifası'nın 800. Yılı Anısına XIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Cilt:1, Ed: Burhan Akgün, Gülten Dinç, Teoman Karaca, Sivas, 2017, 176-177.
107 BOA, (C.AS.), 674/28314.
108 BOA, (C.AS.), 342/14198, 1.
109 BOA, (C.AS.), 1058/46541.
110 BOA, (TS.MA.d), 2526.
111 BOA, (D.BKL.d.), 32586, 4.
112 BOA, (D.BKL.d.), 32630, 2.
113 BOA, (C.AS.), 1198/53592, 2.

3.3. Susam Yağı

Osmanlı arşiv vesikalarında *revgan-ı* şir olarak zikredilen¹¹⁴ susam yağı; kekik, biberiye, keten yağı ve hardal ile beraber bel ağrısı, güneş yanığı sonucunda vücutta ortaya çıkan lekeleri önlemek amacıyla kullanılmaktaydı¹¹⁵. Yine bir kaşık susam yağı ile bir kaşık kireç suyu karıştırılarak merhem yapılırdı. Yapılan merhem ateş yanıklarının üzerine sürülerek tedavi edilirdi¹¹⁶. Uzun süre acılaşmadan durabilmesi sebebiyle saklanması kolay olan susam yağı; öksürük kesici, astım tedavisi ve kan şekerini düşürmede sıkça kullanılırdı¹¹⁷.

İstanbul'dan Özi Kalesi'ne 3 Temmuz 1744 tarihinde 25,6 kg. susam yağı¹¹⁸ ve 12 Kasım 1757 tarihinde 83,3 kg. susam yağı¹¹⁹ tayin edildi. 28 Ekim 1762 tarihinde ise İstanbul'dan 64,1 kg. susam yağı talep edilmiştir. Talep edilen susam yağı İstanbul'dan temin edilerek kaleye ulaştırıldı. 1.282 gramı 10 paradan alınan susam yağı için toplamda 500 para masraf yapıldı.¹²⁰ Ayrıca Özi Kalesi'nde 19 Mart 1750 tarihinde 25,6 kg. susam yağı¹²¹ ve 6 Nisan 1769 tarihinde 147,5 kg. susam yağı¹²² bulunmaktaydı.

Sonuç

18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-Rus ilişkileri çok gergin bir hal aldı. Ruslar, Osmanlı Devleti'ni 1768-1774 ve 1787-1792 yıllarındaki savaşlarda çok ağır yenilgilere uğratarak ciddi darbeler vurdu. Bu savaşlarda kilit bir role sahip olan Özi Kalesi savaşların tam merkezinde kalmıştı. Özi Kalesi, Karadeniz'in kilidi konumunda olması hasebiyle buranın korunması ve tahkim edilmesi ciddi bir öneme sahipti. Osmanlı Devleti, 18. yüzyılın ikinci yarısında Özi Kalesi'ne birçok mühimmat göndermiştir. Arşiv vesikalarından elde edilen bilgiler ışığında bu mühimmatların arasında şifalı bitkiler, kimyasallar ve yağların olduğu tespit edilmiştir.

Özi Kalesi'ne gönderilen bu tıbbî malzemeler, diğer cebhane mühimmatları kadar büyük öneme sahipti. Zira savaşta yara alan veya hasta olan askerlerin tedavilerinin yapılması savaşın seyrine büyük etki etmekteydi. Savaş esnasında askerlerin maruz kalabileceği kafaya alınan darbeler, ateş yanıkları, kesici-delici aletlerle vücuda alınan darbeler, iltihaplanmalar, şişlikler, gözlerde yaşanan problemler, kanın durdurulması, yüksek ateşin düşürülmesi gibi önemli tedaviler için birçok bitkinin, kimyasalın ve yağın gönderildiği görülmektedir. Ayrıca, uyuz, cüzzam, el ve ayaklardaki şişkinlik, kangren, yaralı bölgelerin temizlenmesi, bel ağrısı gibi hastalıkların tedavisi için de çeşitli ilaçlar

114 BOA, (D.BKL.d.), 32586, 4; BOA, (TS.MA.d), 2526.

115 Uğur Demlikoğlu, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Şark Hududundaki Kalelere Gönderdiği Doğal ve Kimyasal İlaçlar", 307.

116 Uğuroğlu Barlas, *18. Yüzyıl Hekimlerinden Dağıstanlı Mehmet Efendi'nin Geleneksel Tıp Yazması*, Hilmi Barlas Eğitim Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, 190.

117 M. Ender Saraç, *Doğanın Şifalı Eli*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2009, 130.

118 BOA, (C.AS.), 674/28314.

119 BOA, (D.BŞM.CBH.d.), 18436, 2.

120 BOA, (C.AS.), 1058/46541.

121 BOA, (TS.MA.d), 2526.

122 BOA, (D.BKL.d.), 32586, 4.

gönderilmiştir. Kaleye gönderilen bitkisel ilaçlar, kimyasallar ve yağlar bazen tek başına kullanılırken, bazen de birbirleriyle karıştırılarak bir karışım elde edilip kullanılmıştır.

Kaynaklar

1. Başkanlık Osmanlı Arşivi Kaynakları

Âli Emirî Sultan Abdulhamid Han I.

No: 52/3735.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Cebhane-i Amire Defterleri

No: 18398, 18436.

Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Topçubaşı Tophane-i Amire Defterleri

No: 18669.

Bâb-ı Defteri Büyükkale Kalemi Defterleri

No: 32586, 32630.

Cevdet Askeriye:

No: 1058/46541, 674/28314, 1173/52253, 1198/53592, 342/14198.

Topkapı Müzesi Arşivi, Defter

No: 2526.

2. Araştırma ve İncelemeler

Acıduman, Ahmet - Er, Uygur. “Cerrâh Mes’ûd ve Eseri Hulâsa-i Tıbb’da Nöroflirürji ile İlgili Bölümler”, *Türk Nöroşirürji Dergisi*, 18/1, 2008, 26-33.

Akarsu, Babür Mehmet – Yöndemli, Fuat - Akarsu, Seda. “Antik Dönem Tıbbının Müntahab-ı Şifâ’da Tezahürü”, *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 78, 2020, 1-22.

Arıkan, Zeki. “Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 25/40, 2006, 1-28.

Arslan, Meryem. “Tarihî Türkçe Tıp Metinlerinde Savaş Aletleri ve Savaş Yaralarının Tedavileri”, *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 77, 2019, 281-306.

Asa, Hilal Kevser. “Osmanlı Tıp Literatüründe Hindiba ve Kullanım Alanları”, *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 10/101, 2023, 3072-3080.

Aydüz, Salim. *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, TTK VII. Dizi- Sayı: 215, Ankara 2006.

Barlas, Uğur. *18. Yüzyıl Hekimlerinden Dağıstanlı Mehmet Efendi'nin Geleneksel Tıp Yazması*, Hilmi Barlas Eğitim Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

Baytop, Turhan. *Türkiye’de Bitkiler İle Tedavi Geçmişte ve Bugün*, Nobel Tıp Yayınevleri, İstanbul 1999.

Baytop, Turhan. *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, TDK, Ankara 2007.

Birinci, Seda. “Doğu Karadeniz Bölgesinde Doğal Olarak Bulunan Faydalı Bitkiler Ve Kullanım Alanlarının Araştırılması”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2008.

Çağatay, Ömer. “Osmanlı Ordusunda Sağlık Organizasyonunun İşleyişi ve Orduda Kullanılan İlaçlar ile Sağladığı Faydalar (On Sekizinci Yüzyıl Örneği)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 25/1, 2024, 107-136.

Demlikoğlu, Uğur. “18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Şark Hududundaki Kalelere Gönderdiği Doğal ve Kimyasal İlaçlar”, *Turkish Studies*, 10/1, 2015, 297-310.

Demlikoğlu, Uğur. *Gürcistan Kaleleri: Savaş, Sefer ve Kale Organizasyonu (Tiflis, Gori, Tob-Karaağaç ve Akçekale 1723-1735)*, Gece Akademi Yayınevi, İstanbul 2019.

Emine Dingeeç, “XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kütahya Gediz (Gedos) Şap Madeni”, *Belleten* 75/272, 135-158.

Ertuğ, Füsün. “Anadolu’nun Önemli Yağ Bitkilerinden Keten/Linum ve Izgın/Eruca Orta Anadolu’da Beziryağı Üretimi ve Bezirhaneler”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 1, 1998, 113-127.

İbn-i Sînâ, *El- Kânûn Fi’t-Tıb 1*, çev: Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995.

İbn-i Sînâ, *El- Kânûn Fi’t-Tıb 2*, çev: Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003.

İbn-i Sînâ, *El- Kânûn Fi’t-Tıb 5*, çev: Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010.

İlter, Burhanettin. *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları No: 32, İstanbul 2022.

Kara, Abdullah - Çavdaroğlu, Mustafa. “20. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Tarımsal Hastalık Olarak Mildiyö ve Halkalı Ziraat Mektebi Muallimlerinden Ali Rıza Bey’in Mildiyö Hastalığına Karşı Kullanılan Yöntemlere Dair Görüşleri”, *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 2/1, 2020, 77-88.

Özçelik, Sadettin. *XV. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Eseri Kitâbü’l- Mühimmât*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Üçer, Müjgân. “Geçmişten Günümüze Sivas’ta Halk Hekimliği”, *Sivas Darüşşifası’nın 800. Yılı Anısına XIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Cilt:1, Ed: Burhan Akgün, Gülten Dinç, Teoman Karaca, Sivas 2017, 159-191.

Saraç, M. Ender. *Doğanın Şifalı Eli*, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2009.

Shefer-Mossensohn, Miri. *Osmanlı Tıbbi Tedavi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700*, çev: Bülent Üçpınar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

Ural, Selçuk. “XVI. Yüzyılda Osmanlı Hâkimiyetinde Ohri Livası”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2011.